
היחס לנצרות בספר המשיב

Author(s): מ' אידל

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. א (תשמ"א), pp. 77-91

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70042003>

Accessed: 26/11/2011 14:11

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

היחס לנצרות בספר המשיב

מאת משה אידל

חיבור מיוחד במינו הוא ספר המשיב¹; זהו החיבור הקבלי הראשון שנכתב, ברובו, כהתגלות סודות מפי האל עצמו² ובעקבותיו הלכו, עם שינויים מתאימים, ר' יוסף קארו וכנראה גם שכתאים אחדים, אשר זכו להתגלויות מפי מגיד. סודות רבים מגלה האל למקובל שהעלה את ההתגלויות על הכתב: סודות האלכימיה והאסטרונמיה, סודות הקבלה העיונית והמעשית; אך חשוב במיוחד הוא החומר האסכאטולוגי המופיע בכמה מקומות בחיבור זה. חשיבותם של דיונים אלה רבה, גם אם הם אינם מצטרפים לידי תמונה שלימה, כיוון שלפנינו ביטוי חריף למתיחות משיחית שהיתה קיימת בחוג של מקובלים ספרדים כעשרים שנה לפני הגירוש³. דיונים אלה היו ידועים, ללא ספק, גם אצל מקובלים ממגורשי ספרד כר' אברהם בן אליעזר הלוי⁴ ובעל ספר כף הקטורת⁵. באמצע המאה הט"ז ניכרים עקבותיהם של הדיונים האסכאטולוגיים בספר גלי רזיא⁶ ואצל מקובלי צפת⁷, ואילו במאה הי"ז, ידועות מובאות מתוך ספר המשיב אצל השכתאים⁸. אולם, יש עניין רב בדיונים האסכאטולוגיים שבספר המשיב לא רק בשל השפעתם; בראש ובראשונה לפנינו תפיסה

1 לתיאור כללי של חיבור זה ראה ג' שלום "המגיד" של ר' יוסף טאיטאצאק והגילויים המיוחדים לו, ספונות, יא (תשל"א-תשל"ח), עמ' סט—קיב [להלן: שלום, המגיד]. על חלקים נוספים של ספר המשיב, על הקשרים שבינו ובין ספר כף הקטורת ועל סוגיות הקשורות לחופעת המגידות ולמעשהו של ר' יוסף דילה ריינה, ראה במאמרי 'ספר המשיב — עיונים בשיטתו עליפי טכסטים לא ידועים' העתיד להתפרסם בספונות.

2 ראה שלום, המגיד, שם, עמ' פד. בין השרידים שזיהיתי בכתביידי יש גם חומר שנכתב כתוצאה של התגלות מלאך, ומכאן הכינוי המופיע בכמה מקורות: ספר המלאך המשיב.

3 ראה שלום, המגיד, שם, עמ' פה. במאמר זה מהסס שלום לקבוע את זמן חיבורו של ספר המשיב בתקופה שלפני הגירוש, אך הוא נוטה יותר לעשות זאת במאמרו 'למעשה ר' יוסף דילה ריינה', *Studies in Jewish Religious and Intellectual History presented to Alexander Altmann*, The University of Alabama Press 1979. עמ' קג [להלן: שלום, למעשה ר' יוסף דילה ריינה].

4 שלום, למעשה ר' יוסף דילה ריינה, שם, עמ' קב—קג.

5 על-כך ראה בהמשך וגם במאמרי לעיל, הערה 1.

6 ראה להלן, הערה 47.

7 ספר המשיב היה ידוע, כפי שאוכיח במאמרי (לעיל, הערה 1), לר' משה קורדובירו ולר' עובדיה המון.

8 ראה שלום, המגיד (לעיל, הערה 1), עמ' עג הערה 13 ולקמן, הערה 76.

משיחית מיוחדת במינה הראויה לעיון כשלעצמה, ועל אחד מביטוייה העיקריים נעמוד בהמשך; בעיקר נבדוק כאן את היחס הדיאלקטי בין משיחיות ונצרות בחיבור שנכתב בסביבה נוצרית בתקופה של דיכוי אכזרי של יהודים בידי נוצרים. נסיבות היסטוריות אלה מהוות, כנראה, הסבר למהותם המיוחדת של שני הנושאים שיידונו בהרחבה בהמשך: המגמה האנטי־נוצרית האקוטית, מחד גיסא, והמשיחיות המיוחדת במינה, המשלבת בתוכה יסודות נוצריים מובהקים, מאידך־גיסא.

שלושה שלבים בהיסטוריה קובעים את ההתייחסויות השונות לנצרות בתפיסתו של בעל ספר המשיח:

- א. גישה אנטי־נוצרית חד־משמעית, המבוססת על החרפת הדיונים האנטי־נוצריים שבמקורות היהודיים, מאפיינת את היחס לנצרות בעבר ובהווה.
- ב. יחס מתון יותר ופחות חד־משמעי לנצרות, מאפיין את תיאור השלב שלפני הגאולה, הקשור למשיח בן יוסף.
- ג. התעלמות מהנצרות כגורם ראשי בתהליך הגאולה הסופי, הקשור למשיח בן דוד, אולם שימוש בקטיגוריות מחשבה נוצריות, בתיאור הופעתו של משיח בן דוד ומהותו. השניות שביחס המחבר האנונימי לנצרות אומרת דרשני; התייחסויותיו לנצרות נוגעות לתפיסות כלליות ומקובלות וידעיתן איננה יכולה להתפרש כהתנגדות או קליטה של תורות המיוחדות לזרם מסויים בנצרות. אולם, דעות המחבר בנושא המהפך שיחול בנצרות בזמן הגאולה וגירסתו הנוצרית על משיח בן דוד, עשויות להצביע על קירבת המחבר אל האנוסים. בהקשר זה יתכן כי דחיית הנצרות כתופעה היסטורית וקליטת מקצת מתורותיה בנוגע למשיח בן דוד לעתיד לבוא, עשויות להצביע על סבכי נפשו של אדם שנקלע בין שני עולמות. אולם, לעת עתה, אין אפשרות לאמת הנחה זו⁹.

א

התקפתו של בעל ספר המשיח על הנצרות לובשת שני פנים עיקריים: תיאורו של ישו כניסיון לעלות למרומים, שנכשל ותיאור דימוני של שרה של הנצרות — סמאל. וזהו תיאור פעולתו של ישו¹⁰:

ושם אלהים חיים אשר היה נזכר בפי כל חי, הוסר וימירו את כבודו בתבנית ממזר¹¹

9 ראה לקמן, הערה 79, והשווה להלך־הרוח המיסטי־משיחי, המלווה בטקסים אנטי־נוצריים, שהיה מצוי בין האנוסים בסמוך לאחר הגירוש והמשתקף מהתעודה שפורסמה על־ידי ח' ביינארט, 'תנועת נבואה בקורדובה בשנים 1499–1502', ספר זכרון ליצחק בער, ירושלים תשל"ט, עמ' 190–200.

10 כ"י ששון 290 עמ' 177.

11 ע"פ תהלים, קו כ. על ישו כממזר ראה כבר י"ד אייזנשטיין, 'ספר תולדות ישו הנוצרי', אוצר ירכוחים, ניריורק תרפ"ח, עמ' 227.

הלא זה ישוע אשר היה במורדי אור בן תלמידיו של ר' יהושע בן פרחיה¹² ומתפללים אל אל לא יושיע¹³ זה ישוע תלמיד יהושע. ויהושע צפה את הנעשה בישוע תלמיד יהושע כי קץ יבא קץ הימים חשך ולא אור¹⁴ כי הפך המון ים¹⁵ לעבוד את הבעל ואת האשרה ואת החמנים ואת הפסחים ואת העורים שנואי דוד. הלא הבעל הנוכח סמאל יורד בצלם על דבר ישו והלא האשרה הלא היא אמו.

ישו מתואר כאן כמי שגרם לעזיבת האמונה באלוהים והעמדת הבעל והאשרה — דהיינו סמאל ומרים — במקומו. סביר להניח, כי סמאל מִצַּג כאן את רוח הקודש שהולידה את ישו; אם-כן לפנינו שימוש יהודי בתפיסה ההרמטית של ניבוי על-ידי הכנסת רוח מלמעלה בתוך צלם¹⁶, תפיסה שהיתה ידועה גם למחברו של ספר המשיב¹⁷. אולם, ישו לא הסתפק בהאלהת הוריו: סמאל ומרים, אלא ניסה להפוך לאלוה בעצמו, וכך מתואר נסיון זה בספר המשיב¹⁸:

ואני אגיד לך מעשהו ראשונה הלא האיש הזה נכספה וגם כלתה נפשו לחצרות יי¹⁹ לעלות במעלות על מפלשי ע"ב²⁰ לדמות לעליון²¹ ויבא הביתה לעשות מלאכתו וילמד לטרוף טרף²², כי הוא טרף שם המפורש וילמד דעת לעשות פעולות נוראות דמי לבר אלהין וישט וישב ממנו שבי²³, עלה למרום לרבו בעל החנית ועל ניצוץ השמש וצפרים עפות יעשה בידיו לעוף אחורנית כי חשב להזריח שמש במערב לאמר אני הוא ולא אחר ועלי נתבאו הנביאים הנה בן נולד לבית דוד²⁴ ישוע²⁵ שמו. והוא יושיע את ישראל ומיד שאול יפדם²⁶. וזאת היתה צרעת ממארת ויהי כימים הרבים

12 לפי בבלי, סוטה מז ע"א. מבחינה כרונולוגית לא יתכן כי ישו היה תלמידו של ר' יהושע בן פרחיה, וראה גם בנוסחים הארמיים של ספר תולדות ישו, שנדפסו על-ידי ש' קרויס וז' פאלק.

13 ישעיהו מה כ.

14 ע"פ איכה ג ב.

15 כך בכתב-היד וכנראה יש לתקן ע"ס.

16 ראה: H. Lewy, *Chaldean Oracles and Theurgy*, Paris 1978, pp. 247–248; G. Vajda, *Juda ben Nissim ibn Malka, Philosophe Juif Marocain*, Paris 1954, p. 54, n. 2. המשתקפים בגילויים שבספר המשיב טעונים חקירה בפני עצמה וראה, לעת עתה, את הנאמר בהמשך על הדמיון שבין נסיונו של ישו לעלות למרומים ונפילתו לבין נסיון דומה של השטן, לפי המקורות האפוקריפיים. על הקשר בין אמון מנוא ובין האל המצרי אמון ראה בהרצאתי: 'The Origin of Alchemy according to Zosimos and Hebrew Parallels', *Symposium on Philosophy and Religion in Late Antiquity*, Jerusalem March 1981.

17 ראה לדוגמא בספר המשיב, כ"י הספריה הבריטית 766 (Or. Add. 27002), דף 47, א.

18 כ"י ששון 290 עמ' 177–178. והשווה לנאמר על חירם מלך צור בספר הזוהר ג, דף סא ע"א: 'עבד גרמיה אלוה' ועיין הערה ז של ראובן מרגליות במקום.

19 תהלים פד ג.

20 ע"פ איוב לו טז.

21 ישעיהו יד יד.

22 יחזקאל יט ג.

23 ע"פ תהלים סח יט: 'עלית למרום שבית שבי'.

24 מלכים א יג ב.

25 הושע יג יד.

26 במלכים, שם, "אשיהו".

ההם וימררוהו ורבו²⁶א כאשר ידעת ויתלוהו עלי העץ ויחר עליו אפו ויקלל במלכו ובאלהיו לאמר מי יתנני כירחי קדם²⁷ בסוד שם המפורש עלי אהלי ויהודה זה הלא הוא ויפילהו ארצה ולא יכול להמלט פן יהיה מחריב את העולם ויחזירהו תהו ובהו וזה בלמידת שם המפורש באותיותיו ובניקודו ובדגשותו ורפיונו היה עושה כל אלה ולא עוד. ואז שם אלהים חזר לאיתנו לכד קצת מתלמידיו הרשעים המה נמלטו הרי אדרט. ויהי אחרי כן שבו מקץ שנים וידיחו את יושבי עירם.

כמה מהפרטים המופיעים בתיאור זה של ישו מושפעים בלי ספק מספר תולדות ישו הנוצרי ואמנה שלושה מהם: (א) לישו היה כוח מאגי שנרכש באמצעות השם המפורש ואחד הביטויים לכוח זה הוא עלייתו של ישו למרום. (ב) כמו בספר תולדות ישו הנוצרי, מופל ישו ממרום על-ידי איש ושמו יהודה. (ג) בספר תולדות ישו הנוצרי נזכר אחד הנסים של ישו 'הביאו לי צפרים של טיט וכן עשו והזכיר עליהם שם המפורש וחיו ועמדו על רגליהם והיו פורחים באויר'. מקבילה, אומנם רחוקה, לנס זה מופיעה במאמר מספר המשיב שהבאנו לעיל. אולם, דומני, כי למרות השימוש במוטיבים מספר תולדות ישו הנוצרי, הנימה העיקרית של ספר המשיב בתיאורו את ישו היא חדשה. בעוד שבספר תולדות ישו מודגשת העובדה כי ישו מסוגל היה לפרוח באוויר בעזרת כוחו של השם המפורש, מודגש בספר המשיב רצונו של ישו לעלות למרומים, כפי שכמה פסוקים רומזים בבירור²⁸, והדבר מורגש היטב גם במקום אחר²⁹: 'גם ישו ראה את העץ וזהו היתה סבת מפלה כי ראה כי יעלה לשמים שיאו ולא ראה מפלתו'.

מפלתו של מי שרצה לעלות למרומים ולהדמות לעליון, כפי שראינו לעיל בספר המשיב, ידועה לנו היטב ממקורות שונים: הרי זהו נסיונו של השטן. כך למשל, נאמר בספר חיי אדם וחווה האפוקריפי (הנוסח הרומי). שם אומר השטן למלאך מיכאל³⁰ 'אם יחרה אפו נשל האל' בי ונתתי את מושבי על כוכבי השמים ודמיתי לעליון'. לדעת ל' גינצבורג, הפסוק שבישעיהו יד יד, המובא אף בספר המשיב לעיל, הוא המקור של תיאור רצונו של השטן להתעלות, גם בס' חנוך הסלאווי³¹.

26 בראשית מט כג.

27 איוב כט ב.

28 ראה הפסוקים המרומזים בהערות 19, 20, 21, 23.

29 כ"י ששון 290 עמ' 180. הדיון מבוסס על איוב כ וז': 'אם יעלה לשמים שיאו וראשו לעב יגיע, כגללו לנצח יאבד, ראיו יאמרו איו'. והשווה לנאמר בספר המשיב, כ"י הספריה הבריטית 766, דף 94א, כי סמאל ואומתו לא ידעו את סוד הגאולה: 'ואפי' שרם לא ידע הסוד עד עתה [עד התחלת הגאולה] ולא ידע ג"כ אלא ידע מעלתו ולא ידע ירידתו'. סמאל, כמו ישו, ידע רק את תקופת הפריחה אך לא את זמן הנפילה. על פריחה בעזרת שם המפורש ראה א"א אורבך, 'חז"ל אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 114, הערה 53.

30 לפי תרגומו העברי של א"ש הרטום, תל אביב, עמ' 29 וראה את הדיון על קטע זה ומקבילותיו אצל J. Morgenstern, 'The Mythological Background of Psalm 82', *HUCA*, XIV (1939), pp. 101-102. על השימוש בפסוק שבישעיהו יד יד כדי לתאר את נפילת השטן אצל כמה מאבות הכנסייה ראה: L. Coulanges, *The Life of the Devil*, London 1929, pp. 12-20.

31 אגדות היהודים, רמתי'גן תשכ"ז, א, עמ' 180, הערה 35.

אם נזכור כי ישו מתואר כמי שהעמיד את עבודת סמאל ואמו במקום עבודת האל³², הרי לפנינו מצב קרוב למרד השטן מן המקורות הקדומים שהזכרנום קודם לכן כאשר בספר המשיב תופש ישו את מקומו של השטן. ואומנם, קשרים בין הנצרות והשטן, או סמאל בלשונו של בעל ספר המשיב, ניכרים היטב גם במאמרים אחרים ומגמה אחת להם: דימוניזאציה של הנצרות על-ידי העמדת סמאל ואמון מנוא, המשנה של סמאל, כממונים על הנצרות. יתכן שלפנינו ניסיון לראות את הנצרות כעין *ecclesia diaboli* כפי שהנצרות ראתה ביהדות *synagoga diaboli*³³, או ראיית הנוצרים כצאצאי השטן, כפי שהנצרות ראתה את היהודים כצאצאי השטן או בעלי בריתו³⁴. לפי מאמר אחד המופיע בספר כף הקטורת, מן החיבורים הקרובים ביותר לספר המשיב³⁵, ישו הינו אחד הגלגולים של סמאל³⁶: 'בא האדמוני... שהוא דוד וזכה בחלקו ובחלק עשו שהוא אדום שלושה פעמים וזה שאמ' הנביא³⁷ 'כה אמ' יי' על שלשה פשעי ישראל ועל ארבעה לא אשיכנו כלום' לא יזכה לבא בגלגול רביעי, כי בשלישי יכרת: האחד גלגולו בישו הנוצרי ואחד בארמילוס השטן³⁸ והוא

32 למעשה, הצליח ישו בהעמדת עצמו כאלוהות, כפי שמסתבר מהמאמר שבספר המשיב, כ"י ששון 290 עמ' 178: 'גם בזמן הזה טעו טעות גדולה לעבוד אלהים אחרים ישו ומרים'. שתי המלים האחרונות מסומנות בכתב-היד ויתכן שיש בזה רמז לגימטריה ישו ומרים — אלהי ניכר הארץ. גימטריה זו היתה ידועה החל מהמאה ה"ג, ראה: M. Idel, 'Abulafia on the Jewish Messiah and Jesus', *Immanuel*, XI (1980), p. 78, n. 47. לדוגמא בנוסח הארמי של ספר תולדות ישו שהדפיס ש' קרויס, *Revue des Etudes Juives*, D. Flusser (1911), pp. 29, 31. LXII. על ההיכרים של דמות קדומה של אנטי כריסטוס, ראה: D. Flusser, 'The Hubris of the Antichrist in a Fragment from Qumran', *Immanuel*, X (1980), pp. 31–37. על ישו ומוחמד כשני שטנים הממונים על אדום וישמעאל ראה בספר הפליאה, קורעץ תקמ"ד, דף כ ע"ב.

33 ראה הכשורה לפי יוחנן ח מד. לדעת י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב 1956, עמ' 464: 'היהודים לא זיהו בתקופה זו של עליית השטן מכלאו, את אויבם הארצי עם אותו השטן, כשם שעשו הנוצרים על-פי דרכי הדוגמאטיקה שלהם.

34 ראה: J. Trachtenberg, *The Devil and the Jews*, Philadelphia 1961. ועתה ראה: ר' בונפיל, 'היהודים והשטן בתורעה הנוצרית בימי הביניים', בתוך: ש' אלמוג (עורך), שנאת ישראל לדורותיה, ירושלים תש"ס, עמ' 113–122, ושם בעמ' 122 בבליוגרפיה נוספת.

35 על הזיקה שבין שני החיבורים ראה במאמרי הנזכר לעיל, הערה 1. על החומר האנטי-נוצרי בספר כף הקטורת ראה עתה, G. Vajda, 'Passages Anti-Chrétiens dans Kaf Ha-Qetoret', *Revue de l'Histoire des Religions*, CXCVII (1980), pp. 45–58. ויידה לא דן במאמרו בקשרים בין ספר כף הקטורת ובין ספר המשיב, המהווה אחד המקורות העיקריים לגישה האנטי-נוצרית שבספר כף הקטורת. גם ספר זה, כמו ספר המשיב, משתמש בתפיסות הנמצאות בספר תולדות ישו הנוצרי. ראה: ויידה, קטעים, עמ' 49, הערה 13.

36 כ"י פריס 845 דף 48א. ראה גם ויידה, קטעים, שם, עמ' 48 ועמ' 54. במאמר זה יש סטייה לעומת תפיסת ספר המשיב, שהועיד לנצרות תפקיד חיובי בתהליכי הגאולה בעוד שבעל ספר כף הקטורת ראה בה את גוג ומגוג. יתכן כי השינוי הוא תוצאה של מוראות הגאולה בדור הגירוש.

37 עמוס ב ו.

38 דמות זו מופיעה בספר זורובבל, שתיאוריו את המשיח השפיעו על בעל ספר המשיב. ראה: י' אבן-שמואל, מדרשי גאולה, ירושלים תש"ג, עמ' 79, וראה לקמן, הערה 72.

גוג ומגוג'. ישו מתואר כאן כחוליה בשלשלת של גלגולים הכוללת את עשו ואדום לפנייה ואת גוג ומגוג אחריה. אך, כפי שנראה בהמשך, הממונה העיקרי על עשו ואדום הוא סמאל³⁹; על שליטת סמאל על הנצרות, ולא רק על ישו, למדים אנו משני מאמרים אחרים. לדעת בעל ספר המשיב⁴⁰: 'נצוץ סמאל השני הנשפע והיותר עליון מכלם לצד שמאל... יושב ארון מנוא דרוך בקשתו בידו הימנית ובידו השמאלית שתי וערב לרמוז שהוא תועבה'. פשר תיאור זה של שרי הטומאה מתברר היטב בספר כף הקטורת⁴¹:

כי סמאל הרשע שר החשך ביד ימינו התועבה וביד שמאלו הקשת שהוא כח אדום וישמעאל וכן ארון מינו השני לו הוא תופש ביד ימינו טלה⁴² וצוה הקב"ה מצות השה ועצם⁴³ לא תשכרו בו שלא יבא ביד ארון מנוא יותר הטלה כי אותו הכח שלו כמו חותם של מלך ושל משנה המלך. כך דומה הענין לאדני, ביד ימינו פרי עץ הדר וביד שמאלו כפת התמרים וישראל העליון השני לו ביד ימינו ענף עץ עבות וביד שמאלו כפות תמרים.

בתיאור כוחות הרע יש חיקוי של האלוהות וישראל גם יחד, אלא שחיקוי זה הוא דימוני⁴⁴: הנצרות והאיסלאם הם אמצעי בידי כוחות הרע כדי להשפיע את השפעתם המזיקה על עולמנו, כפי שהלולב וכפות התמרים באלוהות ובידי ישראל, מאפשרים את ירידת השפע הטהור. בהקשר זה יש להבין את שבירת כנפיהם של סמאל וארון מנוא וקשירתם בשלשלאות ברזל בסיפור על ר' יוסף דילה ריינה בנוסחה של ר' אברהם הלוי. הצלחתן של פעולות אלה – השבירה והקשירה – שקולה כנגד התגברות על הנצרות והאיסלאם וזהו תנאי הכרחי לביאת הגאולה. באיגרת סוד הגאולה, כתב ר' אברהם הלוי⁴⁵:

כי בימים ההם כעשרים שנה בקירוב קודם שנת ר"נ היה איש משתמש בתגא דמלכא ונשאו לבו להוריד את סמאל ואת ארון מנוא למטה לארץ ולשבר כנפיהם ולהחליש

39 על הקשר בין ישו הנוצרי, משיח בן אפרים, סמאל והנצרות ראה גם בדברי קרדונו שנדפסו על-ידי ג' שלום, מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, 'ירושלים תשל"ד, עמ' 289 וראה גם בעמ' 291, וכן בדיונו בהמשך ולקמן, הערה 76.

40 כ"י הספריה הבריטית 776 דף 44א, נדפס על ידי ג' שלום, המגיד (לעיל, הערה 1), עמ' קח וראה גם שם, עמ' קט. טכסט זה מצוי גם בכ"י ששון 290 עמ' 557.

41 כ"י פריס 845 דף 92א.

42 הטלה מתקשר בספר המשיב עם פרקטיקות מאגיות שהאל אוסר על ישראל. ראה בטכסט שהדפיס ג' שלום, המגיד (לעיל, הערה 1), עמ' קט ובכ"י מוסיוף 24 דף לו ע"א-ע"ב. ראה גם רמב"ן, 'תורת ה' תמימה', כתבי הרמב"ן, מהדורת שעוועל, 'ירושלים תשכ"ז, א, עמ' קעא.

43 שמות יב מו.

44 על חיקויים של פעולות באלוהות על-ידי כוחות הרע, ראה: R.J.Z. Werblowsky, 'Ape and Essence', *Ex Orbe Religionum*, London 1972, pp. 319–320, 322–324.

45 נדפס על-ידי ג' שלום, למעשה ר' יוסף דילה ריינה (לעיל, הערה 3), עמ' קב-קג. מוטיב קשירת השטן על-ידי דמות גואלת, עשוי להיות תוצאה של השפעה של מסורת עתיקה יותר. ראה: האוואנגליין של מרק ג כג וצוואת לוי יח יב.

כוחם ולקושרם ולעקור ממשלת אדום מן העולם, כי בנפול⁴⁶ השר שלהם יפלו גם המה.

על-פי מאמר הנמצא בספר גלי רזיא, שנכתב בשנת 1553, מתברר כי יש שני שלבים בהתגברות על אמון מנוא⁴⁷:

ועד שבא משה היה צורת טלה ביד ימינו של אמון מנוא משנה של סמאל וביד שמאלו צורת שעיר עיזים והיה מבקש דמם, דם האיל היה מבקש מאברהם ודם שעיר עיזים היה מבקש מיד השבטים, אחיו של יוסף, וכשבא משה והקריב אילו לקרבן פסח, תכף הלך גבריאיל והפיל הטלה מיד אמון מנוא ונשאר צורת שעיר עיזים ביד שמאלו עד הזמן הזה ולא יפול מידו עד שיהרג משיח בן אפרים.

לפנינו תפיסה הרואה בקרבן-אדם דרך לגאולת העם; לפי דברי ספר גלי רזיא, על אברהם אבינו היה להקריב את יצחק כדי למעט את כוחו של אמון מנוא; אולם, כיוון שלא עשה כך, והקריב את האיל במקום יצחק, קיטרג השטן על ישראל⁴⁸. רק משה הצליח, על ידי קורבן הפסח, להפיל את הטלה מידי אמון מנוא אך סיבת הצלחתו של משה לא ברורה. יתכן, כי גם על יוסף היה למות⁴⁹, כדי להפיל את שעיר העיזים מידי אמון מנוא אך כיוון שלא עשה כן, עתיד משיח בן יוסף (או בן אפרים) ליהרג. הקורבן נתפש כאן ככפרה על חטא ומטרתו להביא את הגאולה, ויתכן כי גם כאן יש השפעה נוצרית מסויימת.

נשאלת השאלה, מה היא משמעות הטלה ושעיר עיזים שבידי אמון מנוא, ונפילתם. השוואת הדברים שבספר גלי רזיא לאילו שהבאנו לעיל מספר המשיח ומספר כף הקטורת, מלמדת כי הטלה הוא כנגד שתי וערב וכנגד אדום, ואילו שעיר העיזים שביד שמאל הוא כנגד הקשת וכנגד ישמעאל. האם סדר מפתם של הטלה ושעיר העיזים מקביל למאורעות אסכאטולוגיים הקשורים לנצרות ולאסלאם? דומני כי גם אם אין בידינו תשובה חד-משמעית, יתכן שיש לראות את נפילת הטלה בנפילת קושטא בשנת 1453, ובכך סימן

46 שמות רבה ט, והשווה לספר שערי אורה של ר' יוסף גיקטילה, מהדורת י" בן שלמה, ירושלים תשל"א, א, עמ' 130, ולספר הבהיר, מהדורת מרגליות, סימן ר, עמ' צד.

47 ראה מהדורת מאהלו, תקע"ב, דף ל ע"ג. על השפעתו של תיאור אמון מנוא בספר המשיח על ספר גלי רזיא ראה ג' שלום, למעשה ר' יוסף דילה ריינה (לעיל, הערה 3), עמ' קז הערה 17. על מלחמה בין גבריאיל ובין סמאל באחרית הימים ראה גם בטכסט שפירסם ג' שלום במאמרו 'המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי', קרית ספר, ב (תרפ"ה-תרפ"ו), עמ' 131. מעניין לצייץ כי אחד הסימנים של הגאולה שם, היא הפסקת הזבחים לשעירים, והפלתו של שרו של עשו לפני המשיח (עמ' 130-131). ר' אברהם הלוי הכיר תפוסות מחוגו של ספר המשיח, כפי שאראה במאמרי הנזכר לעיל, הערה 1.

48 ספר גלי רזיא דף ל ע"ב. בחיבור זה יש כמה מוטיבים שאינם נמצאים בספר המשיח ובספר כף הקטורת, והם מתלווים לציר של אמון מנוא שהושפע על ידי שני החיבורים הנזכרים.

49 בספר כף הקטורת, כ"י פריס 845 דף 22ב-23א מופיעה הטענה כי על משיח בן יוסף למות כדי לכפר על חטאו של ירבעם בן נבט. נימוק זה מצוי כבר קודם לכן בקבלה. ראה: זהר ג, דף רעו ע"ב (רעיא מהימנא) וזהר ב, דף קכ ע"א.

להתמוטטות הנצרות⁵⁰ ואילו מפלתו של האיסלאם העתידה להגיע בנפול שעיר העיזים הוא מאורע שעתידי להתרחש עם בואו של משיח בן אפרים.

ב

למרות העמדה החד־משמעית שנקט בעל ספר המשיח על פעילותו של ישו ואופיו הדימוני של סמאל ואמון מנא הממונים על הנצרות והאיסלאם, אפשר למצוא גם נימות מתונות יותר ביחסו אליהם, בדיונים הקשורים למשיח בן אפרים. בצד התפיסה הגורסת שיש לשבר את כנפיהם של סמאל ואמון מנא, כהכנה להופעת המשיח, מתואר סמאל כמקורו של משיח בן אפרים. הנצרות תעבור, לעתיד לבוא, תהליך של התייהדות ותעמוד לימינם של ישראל בזמן הגאולה. אומנם תהליך זה מתחיל בשבירת כוחה של הנצרות. וכך מתוארת התפתחות זו בספר המשיח⁵¹:

ובכח השם הגדול של מ"ב⁵² אני כופה אתכם⁵³ שלא יהיה לכם כח לעוף ולעשות דבר, לקטרג על האומה ישר⁵⁴ יותר ממה שקטרגתם עד עתה ואני כופה אתכם ומשב⁵⁵ אתכם... שלא יהיה לכם כח לקטרג על ישראל עוד כל ימי הארץ, אלא שמן היום הזה והלאה אתם בעצמכם תהיה סנגורים בעד האומה הישראלית... ככה תעשו אתה ור' יוסף⁵⁶ שניכם יחד... ובזה הענין תשברו כח סמאל ותביאו הגאולה בימיכם במהרה.

מעשה הפיכה זה של קטיגור לסניגור⁵⁷ איננו אלא כבואה לתהליך שעיקרו מתרחש בתוך האלוהות ונושא זה נידון בספר המשיח⁵⁸:

50 על התקוות המשיחיות שיהודים תלו בנפילת קושטא ראה: י' הקר, 'עליית יהודי ספרד לארץ ישראל וזיקתם אליה בין קנ"א (1391) לרנ"ב (1492)', שלם, א (תשל"ד), עמ' 122; לדעתו של בעל ספר המשיח יש משמעות משיחית לנפילת קושטא 'כי ראי הוא סוד מאתיים ואחד עשר יתחיל סוד שבת להתראות בעולם וזהו סוד ראי הוא סוד קושטא שנתנה שנתה בשנת ראי' (כ"י הספריה הבריטית 766 דף 29א). ברור כי יש למונח 'שבת' משמעות אסכאטולוגית וזאת בהקשר לנפילת קושטא: אומנם, עיר זו נפלה בשנת 1453, אך אין בכוחה של טעות זו מלגרוע במשמעות שיוחסה לנפילת קושטא. יש להעיר כי בעל ספר המשיח גרס כי רומא תשרף בשנת 1504 וכנראה הכוונה להתמוטטות הסופית של הנצרות. ראה: ג' שלום, המגיד (לעיל, הערה 1), עמ' עח, הערה 24.

51 כ"י המכורג 152 דף 26 א"ב. על שייכותו של חומר מכתב־יד זה לספר המשיח הארכתי במאמרי הנזכר לעיל, הערה 1.

52 שם בן מ"ב אותיות תופס מקום מרכזי בקבלה המעשית שבספר המשיח.

53 הכונה לסמאל ואמון מנא.

54 הישראלית.

55 משביע.

56 הכוונה לר' יוסף דילה ריינה ולבעל ספר המשיח (אתה).

57 על הפיכת השטן מקטיגור לסניגור בראש השנה ראה: בבלי, ראש השנה כו ע"א.

58 כ"י הספריה הבריטית 766 דף 396 — 397ב.

תהון ידעין דיצחק עילאה ברא לעשו לאנהיג עולמי' ביה ונקרא לוט ונקרא עשו⁵⁹... בעידנא דהוה ליה שולטנא והוא עייל בגו חלונא דיצחק עילאה הוא אביד יתכון ויקטרג עליכון דלא יהא לכון קיום בעלמא⁶⁰... דעשו הוא לוט ואתקרי עשו בזימנא דיתי מלכא משיחא ורזא דנא דא היא אחידיע כי עשו הוא סמאל הרשע... ובזמן החבלים נקרא עשו ר"ל עשו לו על כרחו להכניס בסוד הברית העליון ועד היום לא ירד מסוד האדם הוא סוד התפארת ועכשו הכניסו אותו בסוד הברית על כרחו ודא הוא רזא דשמיא עשו אירמיו רזא דאתמר ומבלי דהוא יעול ברזא דברית עילאה בפתחא דשכינתא⁶¹ עילאה לא יכיל מלכא משיחא לאתגליאה רזא דדוד ואיהי רזא אחרא ותרויהון כחדא ייעלון ברזא דברית עילאה ויערון בפומא דשכינתא בפתח' דשכינת'... ודא היא רזא דעיבורא דרבקה ותרויהון כחדא ייעלון ותרויהון כחדא יפקון... וברזא עמיקא וסתימא אצטריך עשו למיעל ברזא דנא ולא יעול כד איהי יתיב משוכר מכוס התרעלה⁶² ואח"כ ישתה מיין הרקח לסייע לכם ולא ייכיל למייתי למלכא משיחא עד רזא דעשו אישתצי מעלאה ומתחאה וכד עייל בגו מחטא וגושפנקא דנא עלמא יתיב בצירים וחבלים סגיאין עד לחדא ודא היא רזא דחבלי משיח... ובני עשו בההיא שעתא יהון מצליחין יתיר ויתיר מדי לקדמין בניכסין סגיאין ומי דא דייעול עשו בקופא דמחטא דנא יוסר צלם מעליהם וי' אתנו אל תיראום⁶³ הוא סוד התפארת⁶⁴ ודא היא רזא דעשו דייעול בפתחא דשכינתא ובההיא שעתא שכינתא אתעבר מעשו ומיעקב ודא רזא דתריין משיחין משיח בן יוסף ומשיח בן אפרים כוליה חד ורזא דבן יוסף כשמיא יוסף י' לי בן אחר⁶⁵, דא רזא דמשיח בן דוד ומשיח בן אפרים הוא סוד שיכנס בסוד פתח השכינה... ברזא דעשו איצטריך משיחא דבן אפרים למיעאל יתיה ברזא דברית דעל כרחיה יסייע לברית התחתון והוא ישראל ולרזא דנא ייעול בברית דאתהפך בעל כרחיה לאיש אחר⁶⁶ שקודם היה מקטרג ולסוף סוף יהי סניגור בימי הגאולה שיליץ בעדכם וילחום מלחמותיהם

59 ראה לעיל במובאה מספר כף הקטורת, פריס 845 דף 48א, שם מדובר על גלגול עשו בישו ואחר-כך בנוג ומגוג. כאן מדובר על שלב קודם יותר: גלגולו של לוט לעשו.

60 על עשו או סמאל כמקטרג ראה במובאה שהבאנו מכ"י המבורג 152 דף 26 א"ב. בסוף המובאה כאן, הופך עשו מקטיגור לסניגור, כמו בכ"י המבורג.

61 על פתח השכינה ראה בהמשך בסעיף ג של המאמר.

62 שתיית 'כוס התרעלה' או 'קובעת כוס חמתו' על ידי סמאל וסיעתו הוא מאורע המקדים את מיתתם, שרק לאחריה תבוא הגאולה. ראה בספר המשיב כ"י הספריה הבריטית 766 דף 22ב, 27א, 83ב, 93ב, וראה לקמן, הערה 69.

63 במדבר יד, ט.

64 השם המפורש שזוכר קודם, 'וי' אתנו', הוא סמל לתפארת.

65 בראשית ל כד.

66 ע"פ שמואל א י ו. ההפיכה לאיש אחר בעל כרחו משמעה הפיכתו ליהודי. וראה גם הנאמר בספר המשיב כ"י הספריה הבריטית 766 דף 91א: 'סוד הכנסת הברית בו על כרחו וזהו סוד נזכר לעולם בריתו... לסוד עשו הוא סוד משיח בן אפרים'.

ויוציא בני משה כנרמז שיכנס בסוד אלי עזר⁶⁷ הוא סוד הברית יהיה עזרא לכם וסוד גרשם⁶⁸ הוא סוד סמאל... ועל כרחו עשו לו זה למיעל ברזא דברית לסייע לכוך בכל חיליה וזהו ובילדי נכרים יספיקו⁶⁹ ועל כרחו יעשה זה עשו ומצידי יבאו זה אחר זה כמו שבא עשו אחרי יעקב... ודא הוא רזא דעשו ושמיה דעשו לו על כרחו להכנס בסוד הברית כנרמז.

תהליך ביאת משיח בן אפרים מתואר כאן כשרשרת ירידות: תחילה נמצא עשו בתוך ספירת גבורה – יצחק; אחר-כך הוא יורד אל ספירת תפארת; יחד עם יעקב הוא נכנס – בעל כרחו, כפי שמודגש היטב – בתוך ספירת יסוד. כניסה זו משמעה מעבר מ'אדום' ל'ברית'⁷⁰ – דהיינו הפיכת הנצרות ליהדות. השלב הבא הוא התקשרותם של יעקב ועשו עם השכינה – היא ספירת מלכות – ועיבורה על ידי שני האחים; כתוצאה מעיבור זה יולדו משיח בן אפרים – מעשו, ומשיח בן דוד – מיעקב. בכמה מקומות בספר המשיב, נאמר מפורשות כי משיח בן אפרים מקורו לא רק בעשו, אלא בסמאל ממש: 'וסוד סמאל הוא סוד יוסף והוא סוד משיח בן אפרים'⁷¹, ובמקום אחר מדובר על מותו של סמאל כמשיח בן יוסף 'וימית למשיח בן יוסף הוא סוד סמאל'⁷².

67 בעל ספר המשיב מפרש את השם אליעזר כרמז לסייע שקיבלו ישראל מהאל, והכוונה כאן לספירת יסוד.

68 לפי שמות יח ג-ד היו למשה שני בנים: אליעזר וגרשם, ובעל ספר המשיב מגלה בעובדה זו את הקוטביות בין יעקב ועשו. יש לציין כי בספר גלי רזיא, שמדבריו הבאנו כבר לעיל, יש הדגשה על הקשר בין אליעזר, עבדו של אברהם, בין ספירת יסוד ובין ברית, כנראה בהשפעת התפיסה שבס' המשיב; ראה דף לד ע"ג, ולעיל, הערה 67.

69 ישעיה ב ו. המחבר רומז בעזרת הפסוק כי עשו יעזור לבני נכרים, דהיינו היהודים; בכ"י הספריה הבריתית 766 דף 93 נאמר על עשו 'וישתכר מכוס התרעלה, מיד יהפך לעבד לו' (ליעקב).

70 ראה לעיל, הערה 66; דעה דומה מופיעה גם בספר כף הקטורת. בכ"י פריס 845 דף 23 נאמר:

והילד הראשון שיצא מבת שבע לדוד ויגף יי' את הילד אשר ילדה אשת אוריה לדוד ויאנש (שמואל ב יב טו) שנאנשה בת שבע כי צדקת היתה והנער מת בשביעי ולא זכה בברית ומת בעורלה ולזה הסיבה עלה סמאל שהוא כח הערלה וכחות הערלה לא ינחוהו לעבור ואם מת הנער בעורלה למה אמ' דוד עוד אני הולך אליו והוא לא ישוב אלי (שמואל ב יב כג) אלי לא ישוב, אבל ישוב לאחר וכשישוב ויקבל הברית ויכרות הערלה אזי יגדע את כחות העורלה יכרותו ודוד יתגלגל בו'.

יש כאן רמז ברור כי הילד שמת בעורלה יתגלגל ובסופו של דבר הוא יכנס לברית ויתגבר על כוחות הרע בדומה לגלגולים של לוט לעשו ולישו שבסופם יולד משיח בן אפרים. על גדיעת הקליפות וכריתתן ראה גם להלן, הערה 86, ובטכסט הנדפס אצל ג' שלום, המגיד (לעיל, הערה 1), עמ' קו-קז.

71 כ"י הספריה הבריתית 766 דף 21 א-ב. שם, דף 91ב, נאמר 'ונקרא בשם יוסף זה המשיח לרמוז שעל כרחו יכנס בסוד הברית'.

72 שם, דף 21ב. בתיאור מותו של המשיח מושפע בעל ספר המשיב על ידי התיאור המופיע בספר זורובבל. על סיועו של סמאל לישראל בעל כרחו ראה גם שם דף 21א.

הרי לפנינו לא רק הפיכת קטיגור לסניגור, אלא גם השתתפות פעילה מצד סמאל בתהליך של גאולת ישראל. תפיסה זו מעניינת במיוחד בגלל התקופה בה נכתב ספר המשיח: הנצרות, שהיתה מצירה את רגלי היהדות, תיהפך בסופו של דבר למגינה בזכות כניסתה לברית, ובסופו של דבר תמצא את מותה במלחמה שמטרתה לפלס את הדרך לגאולה שלימה. הנוצרים, שלעגו ליהודים על ציפייתם למשיח⁷³ שלדעתם כבר הגיע, יהפכו הם עצמם למשיח היהודים. ואולי לפנינו פירוש אירוני לטענה הנוצרית כי המשיח כבר הגיע, פירוש הרואה בנצרות משיח בן יוסף. מכל מקום, יש להדגיש את הנאמר לעיל בספר המשיח: הגאולה לא תבוא עד שעשו יושמד מלמעלה ומלמטה, זאת אומרת, מותו של משיח בן אפרים הוא חלק מביעור הרע בעולם⁷⁴, כשלב מכין לביאת משיח בן דוד. בסיומו של דיון זה, יש להעיר על השפעתה של תפיסת משיח בן אפרים כגלגול של סמאל או של ישו, אצל ר' עובדיה המון ואצל אברהם מיכאל קרדוזה. לדעת ר' עובדיה המון⁷⁵ משיח בן אפרים נלקח 'ממדת אמו שהיא אסנת בת פוטיפרע שהוא מצד שמאל שהוא כחו של סמאל שממנו נמשך הנחש'. חשובים יותר הם עקבות התפיסה המשיחית של ספר המשיח אצל קרדוזה; לדעתו⁷⁶: 'ידוע שס"מ העליון מושרש בקדושה האצילות ע"כ ישו משיח דקליפה נולד ביניהם והוא יהודי'. ובמקום אחר נאמר⁷⁷ 'המאמינים בישו הפרו ברית המילה כי ס"מ אל אחר ערל הוא'. זאת ועוד: 'ומשיח בן דוד דקדושה לא יולד בתוך

73 תיאור מעניין לגלגול הנוצרים על אמות היהודים במשיח, מופיע בספר כף הקטורת, כ"י פריס 845 דף 78ב:

י' לעזרתי חושה (תהלים ע ב) שתתן לי כח ועזר ממעון קדשך שאעשה לאויבי מה שעשו לי, אזי יברשו ויחרפו מבקשי נפשי יסוגו אחור וכו' (שם שם ג) ישובו על עקב בשתם האומרים האח האח (שם שם ד) כלומר אחרית האומ' המבקשים נפשות ישראל לאבדם באמונתם ואומרי' לי האח האח, הם שתי מלות צחוק כי כשאדם מצחק יאמר האח האח שאומרי' משיחם עדיין לא בא ומתי יבא, בזה מביישים היהודים על אורך הגלות ואין ליהודים תשובה לזה כי אם התקוה, ומצחקים ואומרי' מה שאתם מקים בא אלינו.

74 ראה לעיל, הערה 62, דעתו של בעל ספר המשיח היא כי הערלים לא יוכלו להצטרף לישראל בזמן הגאולה. בכ"י מוסיון 24 דף ה ע"א נאמר: '... תשבי ומטטרון שיתגלו וזהו סוד מלאך הברית כי אז יהיה נודע בעולם סוד הברית והערלה יחד יכרתו ברית להיות יחד ומלאך הברית לא יקחם וזהו סוד אין מקבלים גרים בימות המשיח והוא סוד מי גר איתך בעניותך יפול בעשרך'.

75 פירוש למגילת רות, ירושלים תרמ"ט, דף ג ע"א. ר' עובדיה הכיר היטב את ספר המשיח כפי שהראתי במאמרי הנזכר לעיל, הערה 1. מחבר זה כתב את חיבוריו בצפת בתחילת המחצית השנייה של המאה הט"ז. השווה לדברי בעל ספר המשיח, כ"י הספריה הבריתית 766 דף 20ב – 21א: 'נולד אפרים [הכוונה למשיח] בסוד הטומאה מבת הטומאה בת האמורי... אסנת בת פוטיפרע הוא הסוד הגדול הזה שכל כח האמורי יצא בצד מה משיח בן יוסף ומפני זה הסוד יהיה ההרג'.

76 ג' שלום, מחקרים ומקורות (לעיל, הערה 39), עמ' 292. על השפעת מאמר בשם ר' יוסף טאיטאצאק, אשר לו מיוחס ספר המשיח, על קרדוזה, ראה שם, עמ' 27 והערה 10, וראה להלן הערה 95.

77 שם, עמ' 293.

הערלים ע"ז [עובדי עבודה-זרה] כמשיח בן אפרים... נ. הנהיות שהוא עתיד להולד בתוך הערלים יעבוד ע"ז באונס ולמד חכמה האלהית שלהם הוקראת תיאולוגיאה⁷⁸. הקשר בין סמאל ובין הנצרות ברור כאן: ישו מתואר כיהודי ואילו משיח בן אפרים כמי שנולד בין הנוצרים ואנוס היה לעבוד עבודה זרה, דהיינו יהודי אנוס שיחזור ליהדותו. תיאור זה תואם יפה, כפי שהעיר ג' שלום, את תולדות חייו של קרדוזו עצמו⁷⁹. אולם הדעה כי משיח בן אפרים היה נוצרי קודם להתגלותו מקורה, כנראה, בס' המשיב. ודומה, כי בעל ספר המשיב, כדוגמת קרדוזו, למד, לפחות במקצת, תיאולוגיה.

ג

ננסה אפוא עתה לעקוב אחר השפעה אפשרית של התפיסה הנוצרית המשיחית אף על מהותו של משיח בן דוד. למרות תפיסת הנצרות כשייכת לתחום הדימוני, תחום שיש להתגבר עליו כדי שהגאולה תוכל להתממש, אין ספק כי תפיסת המשיחיות הנוצרית השפיעה השפעה מכרעת על תפיסתו המשיחית של בעל ספר המשיב. לפנינו פאראדוקס שיש להדגישו היטב: המדובר הוא בהשפעתה של דרך החשיבה הנוצרית — שעקרונית שייכת לתחומו של סמאל — על תפיסת המשיח היהודית בתקופה של לחץ נוצרי חריף כנגד היהודים. מעולם לא הושפעה תפיסה משיחית יהודית בעוצמה כה רבה מהמשיחיות הנוצרית, כפי שהדבר אירע בספר המשיב, למרות יחסו השלילי לנצרות.

בעל ספר המשיב קיבל שני עקרונות נוצריים מובהקים: מהותו של המשיח ודרך לידתו. נתחיל בתפיסת המשיח הנולד מרוח הקודש באמצעות בתולה. לידתם של שני המשיחים: משיח בן אפרים ומשיח בן דוד מהתעברות השכינה, נידונה כבר בדברים שהדפסנו לעיל בפרק ב. 'אבותיהם' של שני המשיחים הם יעקב ועשו היורדים מתפארת, הופכים ליסוד ונכנסים בפתח השכינה. אולם, שם, בדף 96 בסופו מדובר על 'זיערון בפומא דשכינת'.

פשר 'השפעה' זו בפי השכינה, מצוי במאמר אחר בספר המשיב⁸⁰:

ונתחצה הקב"ה לישראל והם ימי מחילה וסליחה⁸¹ וסוד בתולה⁸² ואיש לא ידעה התעה לאומות בסוד הכח הזה והכח הזה העליון קשור במזל הזה וסוד בתולה הוא ממש בתולה מאש ויש לה בית קיבול ונבראת בשביל ישראל הצורה הזאת מאשה ומנערה לקבל ולקשר סוד הנקודה⁸³ בה והוא סוד בתולה ואיש לא ידעה וממנה יצא

78 שם, עמ' 293–294.

79 שם, עמ' 294 הערות 59–60. אולם דיונים על חזרתם של אנוסים לחיק היהדות כעובדה בעלת משמעות אסכאטולוגית מופיעים גם בספר המשיב וראה את הקטעים שהדפיס ג' שלום, המגיד (לעיל, הערה 1), עמ' פ, ודבריו בעמ' פא. הערכה חיובית מאד של האנוסים מופיעה גם בספר כף הקטורת. ראה כ"י פריס 845 דף 149ב. וראה גם וידה, קטעים (לעיל, הערה 35), עמ' 56–58.

80 כ"י מוסיוף 24 דף לד ע"ב, כ"י מוסיוף 5 דף 120ב.

81 הכוונה לחודש אלול, שמקביל למזל בתולה.

82 בראשית כד טז.

83 רמז לסימבוליקה הקבלית שבה הנקודה מסמלת את הזכר או הזרע.

סוד המשיח לישראל בעת הגאולה ועד העת ההיא תשב בתולה. ויכנס בפה הרוח העליון ויצא בבית קיבול שלה רוחני מאש אוכלה יצא מהיכל ההיו⁸⁴ כי שם ישב נסגר ובעת ההיא יתלבש צורה מאש בצאתו וזהו סוד מזל בתולה ולכן הוא מישראל וזהו סוד קום⁸⁵ בתולת ישראל... הוא סוד בתולה ואיש לא ידעה עד בוא משיח השם.

אומנם, במאמר זה, אין הכרח לפרש את דמות הבתולה כדמות השכינה, למרות ההקבלה בנושא 'הפה' והרוח הנכנס בו. אולם, תיאור הבתולה מאש מקביל בכל לתיאור השכינה כאשר מאש בעלת 'בית קיבול', תיאור המופיע במקום אחר בספר המשיח⁸⁶:

יודע כי סוד השכינה הוא ממש צורת אשה נקבה רוחנית ממש מאש ירוק נבראת ונגלית למעלה ולמטה ויש לה בית קבול כמו אשה ממש לקבל הרוחניות העליון מן האלהות הטהור מן צורת האישים העליונים⁸⁷ והצחצוחים העליונים וזהו פתח האהל ר"ל שסוד והו"א הוא נקשר פתח האהל והוא בית קבולה.

דומני, כי בעל ספר המשיח פירש פירוש קבלי את תפיסת הולדתו של המשיח מרוח הקודש והבתולה, על-ידי זיהוי השכינה, שהיא אם שני המשיחים גם על-פי תפיסת ספר הזוהר⁸⁸, עם בתולה דווקא⁸⁹. בהקשר זה יש להבין את הנאמר במקום אחר בספר המשיח⁹⁰:

84 זהו אחד הצירופים של אותיות שם בן ד' אותיות שהוא ממונה על מזל בתולה, כפי שהמחבר מסביר בקטע שלפני המאמר המצוטט.

85 עמוס ה. ב.

86 כ"י הספריה הבריטית 766 דף 35א. והשווה גם לנאמר במקום אחר בספר המשיח (כ"י ירושלים 147 דף 102ב): 'זמן ההוא [דהיינו זמן הגאולה] אמר כי יבעל בחור בתולה וכו' ז"ס [זה סימן] חזרת השכינה לקדמת' ולאיתג' הראשון כנרמו וסוד ירדת משיחי לעיני כל חי'. מצב זה מתונה, כפי שנכתב בהמשך, בגדיעת הקליפות וכריתתן.

87 הביטוי 'אישים עליונים' במשמעות כוחות רוחניים, מופיע בתרגומו של ר' יהודה אבן תיבון לספר חובות הלבבות, שער הבחינה, פרק ה, והתקבל בחיבורים יהודיים שונים כגון ספר הישר המיוחס לרבינו חם, שער ג. אך יתכן כי כאן יש לתיבה 'אישים' משמעות אש ברבים והוא מקביל ל'צחצוחים' המופיע אחרי 'אישים עליונים'. אולם, במקום אחר, שנדפס על ידי ג' שלום, המגיד (לעיל, הערה 1), עמ' צג, משמעות הביטוי הוא 'איש האלוהות' וכנראה זהו רמז לספירות.

88 זהו ג, סז ע"ב—סח ע"א (רעיא מהימנא) והשווה לדברי קרדווי, המעמיד את מרים, אמו של ישו, כמקבילה של השכינה הקדושה (ג' שלום, מחקרים ומקורות [לעיל, הערה 39], עמ' 291, 294). הקבלה מעין זו מופיעה גם אצל המקובל הנוצרי Egidio de Viterbo לפי דבריה של:

G. Javary, *Recherches sur l'apologetique chretienne*, Paris 1978, pp. 520, 524, 526

89 בנוקדה זו ניכרת היטב סטייתו של בעל ספר המשיח מתפיסתו של ספר הזוהר הגורסת כי השכינה פסקה מלדת עם חורבן בית המקדש, ראה: זהר ג, דף קלו ע"ב. יש להעיר כי 'הבתולה מאש' מזכירה לא רק את הדעה הנוצרית על אמו של ישו, אלא גם את תפיסת 'הבתולה של אור' בגנוזיס, ראה: W. Bousset, *Hauptprobleme der Gnosis*, Göttingen 1907, pp. 61–63, 76–77. בספר הבחיר ובין תפיסת הבתולה מאור בגנוזיס: G. Scholem, *Les Origines de la Kabbale*, Paris 1966, p. 102. כדאי להעיר גם על הקירבה בין דברי ספר המשיח על האשה מאש שנגלית למעלה ולמטה ובין תפיסה גנוסטית על בתולה של אור המתוארת במסגרת אסטרונומית.

ה'מ' הפתוחה רומז לבניה והסתומה בדרך האחר למלכות'. גם כאן, סוטה המחבר האנונימי מהסימבוליקה הזוהרית: שם המ"ם הפתוחה רומזת למלכות דווקא ואילו המ"ם הסתומה רומזת לספירת בינה⁹¹ ומעדיף סימבוליקה הפוכה, שהיתה אומנם קיימת כבר במאה הי"ד⁹². אך יתכן שהעדרה קשורה לפרשנות הנוצרית למ"ם הסתומה שבישעיהו טו כרמו ללידת הבתולין של ישו⁹³. ואומנם, בספר המשיב, נכרך הדיון במ"ם סתומה לנושא ביאת המשיח⁹⁴: 'סוד המלכות וזהו סוד המ"ם סתומה שאם ישלחו ולך לך הוכפל שני פעמים לזה הסוד הגדול והוא סוד ירדת משיח'. דומני כי גם ראיית מהותו של המשיח בספר המשיב מושפעת בבירור מהתפיסה הנוצרית; בדומה לתיאולוגים הנוצריים הוא שואל⁹⁵: 'מי יהיה המשיח הזה, אם יהיה כח אדם או כח אלוה'. תשובה חד-משמעית לשאלה זו חוזרת פעמים רבות בספר המשיב⁹⁶: 'כי סוד משיחי הוא סוד אלהותי'. זאת ועוד: ירדת המשיח מוגדרת כהתגלות האל⁹⁷: 'ירדת המשיח והגלותי לכם במהרה'.

יש להדגיש כי אופיו האלוהי של המשיח נידון בהקשר למשיח בן דוד ולפנינו הצטלבות מעניינת של תפיסות: משיח בן אפרים הוא במקורו קשור לנצרות אך הופך ליהודי על-ידי כניסתו לברית; לעומת זאת, מתואר משיח בן דוד בעזרת תפיסות נוצריות. לבסוף, מן הראוי להעיר על השילוב בין נצרות, קבלה ומאגיה, המופיע אצל המקובל הספרדי האנונימי שאת

ואשר אפשר לראותה בלילה, ראה: J. Doresse, *The Secret Books of the Egyptian Gnostics*, London 1960, pp. 270–271

90 כ"י המכורג 152 דף 114.

91 זהר ג, דף סו ע"ב.

92 ראה מה שכתבתי במאמרי 'תרגום ספר הזוהר לר' דוד בן יהודה החסיד ופירושו לאלפא ביתא', על-יספרי (תשמ"א), חלק ב [בדפוס], הערה 82.

93 ראה: י' ליבס, 'ספר צדיק יסוד עולם – מיתוס שבתאי', דעת, 1 (תשל"ח), עמ' 103–104 ובמיוחד הערה 165 בסופה.

94 ג' שלום, המגיד (לעיל, הערה 1), עמ' קב, והשווה לנאמר בספר המשיב, כ"י הספריה הבריטית 766 דף 93: 'זמן הגאולה והוא סוד המ"ם סתומה שיפתח כשיגיע זמן זה'.

95 שם, עמ' קג. כדאי להעיר כי ר' יוסף טאיטאצאק, שיש המיחסים לו את כתיבת ספר המשיב, הכיר יפה את הספרות הסכולאסטית הנוצרית, כפי שמסתבר מספר פורת יוסף, אולם אין שם השפעה של התיאולוגיה הנוצרית במובנה הצר של המלה. ראה: י"ב סרמוניטה, 'הספרות הפילוסופית הסכולאסטית בספר "פורת יוסף" לר' יוסף טאיטאצאק', ספונות, יא (תשל"א-תשל"ח), עמ' קלז-קפה.

96 שם, עמ' קב – קג וראה גם בספר כף הקטורת כ"י פריס 845 דף 10א: 'כי סוד המשיח הוא סוד האלוהות הטהור ונפשו של משיח נברא קודם שנברא העולם'. אין ספק כי בעל ספר כף הקטורת העביר את הצורה 'סוד משיחי' הוא סוד אלהותי הטהור' לניסוח סתמי כפי שהוא עושה בדרך כלל, וראה במאמרי הנזכר לעיל, הערה 1. יתכן כי השפעה נוצרית ניכרת במאמר אחר שבספר כף הקטורת (כ"י לונדון, בהמ"ל 5 דף 148א) 'והמשיח, שהוא בן דוד, יקבל הוד והדר מהשית' וינתן עליו הוד מלכותו'. האם לפנינו האפותיאויזם של המשיח, מול גישת האינקרנאציה, הניכרת במאמרים שהבאנו לעיל?

על 'אלוהיות' של המשיח אצל השבתאים, שהושפעו כנראה על-ידי התפיסה שבספר המשיב, ראה: ג' שלום, שבתי צבי, תל-אביב תשכ"ז, ב, עמ' 745–747, 785.

97 שלום, המגיד (לעיל, הערה 1), עמ' קג.

תפיסתו ניתחנו לעיל, לבין שילוב אחר, המופיע בשנות השמונים של המאה הט"ו והוא שילוב בין נצרות, קבלה ומאגיה בכתביו של פיקו דללה מירנדולה באיטליה. למרות ששיטותיהם של שני המחברים האלה שונות שוני רב, עדיין לפנינו תופעה תרבותית יוצאת דופן: יהודי מבטא את סוד המשיח הנוצרי בעזרת מינוח קבלי ואילו נוצרי רואה בקבלה ביטוי לסודות הנצרות ואצל שניהם תופסת המאגיה מקום נכבד⁹⁸.

98 ברצוני להדגיש כי למרות השילוב הדומה של היסודות הנזכרים בשיטותיהם של בעל ספר המשיב ואצל פיקו ומקובלים נוצריים אחרים, אין לראות בדימיון הכללי בין השיטות תוצאה של השפעה היסטורית כלשהי.